

สอบคำให้การคดีหม่อมยี่ง

The Investigation of The Testimonies of Princess Yingyaowalak's Case

ญานินี ไพบยวัฒน์
Yaninie Phaithayawat

อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
Lecturer at Department of History, Faculty of Social Science, Srinakharinwirot University

ได้รับบทความ 4 มี.ค. 2562 แก้ไข 4 มี.ย. 2562 อนุมัติตีพิมพ์ 8 มี.ย. 2562

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายหลักเพื่อค้นหาข้อเท็จจริงของคดีหม่อมยี่ง เนื่องจากเรื่องราวของหม่อมยี่ง ผู้เป็นพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ทรงถูกถอดออกจากฐานันดรศักดิ์เพราะมีความสัมพันธ์เชิงชู้สาวกับสามัญชนในพระบรมมหาราชวังจนทรงพระครรภ์ คำถามหลักของบทความนี้คือ คดีของหม่อมยี่งมีข้อเท็จจริงอย่างไรจากคำให้การของผู้ที่เกี่ยวข้องกับคดีหม่อมยี่ง ความสัมพันธ์ของหม่อมยี่ง กับชายสามัญชนมีความสัมพันธ์อย่างไร คดีของหม่อมยี่งถูกตัดสินอย่างไร และผลคำพิพากษาของคดีนี้ ส่งผลกระทบต่อราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างไร การศึกษาบทความเรื่องนี้ใช้แนวทางวิเคราะห์ข้อมูล จากเอกสารชั้นต้น เช่น จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน บันทึกส่วนพระองค์ของพระองค์เจ้าสมมตอมรินทร์ และหลักฐานชั้นต้น แฟ้มคำกราบบังคมทูลในรัชกาลที่ 5 เพื่อให้คดีของหม่อมยี่งเกิดความกระจ่างชัด มากที่สุด ผลของการศึกษาพบว่าจากการวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับคดีหม่อมยี่ง ประการแรก ความสัมพันธ์ของหม่อมยี่งและอ้ายโต เริ่มต้นจากการอุปถัมภ์กันระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อย ประการที่สอง พระญาติวงศ์ของพระองค์ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องหรือช่วยเหลือความสัมพันธ์ชู้สาวดังกล่าวจึงไม่มีใครได้รับการลงโทษ และประการสุดท้ายผลของคดีหม่อมยี่งทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงออกพระราชบัญญัติห้ามพระภิกษุ สงฆ์พรรษาต่ำกว่า 20 พรรษา ไม่ให้เข้าในพระบรมมหาราชวังชั้นใน รวมถึงอุปาสิกาอายุต่ำกว่า 40 ปี ห้ามมิให้ออกมาถืออุสถศีลที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

คำสำคัญ: คำให้การ พระองค์เจ้าหญิงยี่งเยาวลักษณ์

This article aimed to investigate the facts of Princess Yingyaowalak's case by investigating the testimonies of H.R.H. Princess Yingyaowalak who was one of the daughters of King Mongkut (Rama IV) and was demoted from Princess to Mom which was royal family's the least ranking, since she had an affair with a commoner in the royal palace and she gave birth in the royal palace. The story of Mom Ying was so scandalous in the royal court of the reign of King Chulalongkorn. The main questions of this article were 1.) How the historical facts of Mom Ying's case were, 2.) How the relationship between Mom Ying and her lover was, 3.) How the result of the trial was 4.) How the result affected the royal court in the Fifth Reign. The main objective is to search for the facts of Mom Ying's case and to investigate various historical evidences about Mom Ying's case.

The writer used historical methods to investigate several primary evidences from the National Archive of Thailand, noticeably the royal annals of King Chulalongkorn, the memoir of Prince Samutiamorpan and the Royal Report Address to King Chulalongkorn, to find the facts of the case. The findings of the analysis of the historical evidences about Mom Ying's case were 1.) The relationship between Mom Ying and To initiated the patron-client relationship, 2.) Mom Ying's relatives did not help Mom Ying and To and were not punished by the King, 3.) King Chulalongkorn enacted the act of the prohibition of the monks and the laywomen. The monks who were under 20 years could not enter the inner royal palace and the laywomen who were under 40 years were not blessed on Uposatha days in the Emerald Buddha temple.

Keywords: Princess Yingyowalak Testimony

1. บทนำ

งานการศึกษาประวัติศาสตร์นั้นส่วนใหญ่มุ่งไปที่ประเด็นการเมืองการปกครอง การทหาร การเปลี่ยนแปลงสังคมและเศรษฐกิจในยุคสมัยหนึ่ง หรือเรื่องราวของบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ ซึ่งเนื้อหาเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ขุนนาง และเสนาบดีที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงประเทศ ส่วนผู้หญิงในประวัติศาสตร์ไทยที่ได้รับการศึกษาจะเน้นศึกษาบทบาทของสตรีชั้นสูงในราชสำนักที่สร้างคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ เช่น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งเป็นพระบรมราชินีนาถพระองค์แรกของไทย¹ และงานวิชาการที่ค้นคว้าเกี่ยวกับเจ้านายฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 จะเน้นประเด็นบทบาทของเจ้านายผู้หญิงที่เป็นตัวเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มอำนาจ บทบาทเจ้านายฝ่ายในกับการจัดการและบริหารราชสำนักฝ่ายเจ้า²

นอกจากงานวิชาการที่กล่าวมา สตรีชั้นสูงหรือเจ้านายในราชสำนักฝ่ายในมักปรากฏในงานเขียนสารคดีประวัติศาสตร์ที่หยิบเรื่องเล่าจากประสบการณ์ตรงของผู้เขียน หรือจากการค้นคว้าชีวิตในวังหลวงของชนชั้นสูงในราชสำนัก อาทิ พระราชินี พระราชโอรส พระราชธิดา ขุนนาง และข้าราชการบริพารมาบรรยายและให้ข้อมูลอย่างละเอียด โดยการอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์บ้าง หรือไม่อ้างแหล่งข้อมูลบ้าง หนึ่งในเรื่องเล่าในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ได้รับความสนใจคือ เรื่องเล่าเกี่ยวกับคดีหม่อมอึ้ง หรือพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์ ซึ่งเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงอ้างว่าประชวรเป็นโรคท้องมาน โรคที่มีก้อนเนื้อในท้องจนทำให้ท้องโต แต่ท้ายที่สุดพระองค์กลับมีพระประสูติกาลในพระบรมมหาราชวัง จนทำให้พระองค์ทรงถูกสอบสวนและถูกตัดลิ้นลงโทษ นายแพทย์มัลคอล์ม สมิธ ผู้ที่รับราชการในวังหลวงสมัยรัชกาลที่ 5 บันทึกเรื่องของหม่อมอึ้งไว้ว่า เจ้าหญิงพระองค์หนึ่งมีความสัมพันธ์กับคนรัก ฝ่ายชายปลอมตัวเป็นหญิงปิ่นกำแพงพระราชวังไปซ่อนตัวในพระตำหนักเป็นเวลาหลายวันและหลบหนีไป ส่วนเจ้าหญิงทรงครรภ์และยอมรับสารภาพ ชายคนนั้นโดนจับและถูกตัดศีรษะ ส่วนเจ้าหญิงโดนจองจำ³ มัลคอล์มไม่ทราบชื่อเจ้าหญิงพระองค์นั้นคือ หม่อมอึ้ง และเรื่องคดีหม่อมอึ้งน่าจะเป็นเรื่องที่โด่งดังในราชสำนัก แม้แต่ชาวต่างชาติเข้ามารับราชการรับรู้

¹ สุวดี เจริญพงศ์ และปิยนาท บุนนาค บรรณาธิการ. (2550). *สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย*.

² พรศิริ บุรณเขตต์. (2540). นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์; ฉัตรภรณ์ จินดาเวช. (2542). การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

³ สมิธ, มัลคอล์ม อาร์เธอร์. (2542). *หมอฝรั่งในวังสยาม A physician at the court of Siam*. แปลโดย พิมาน แจ่มจรัส. หน้า 22-23.

จากการสำรวจงานวิชาการ ไม่พบว่ามีการเขียนวิเคราะห์ถึงคดีความหม่อมอึ้ง แต่จะพบในงานเขียนสารคดีประวัติศาสตร์ เขียนโดย พیمان แจ่มจรัส, จุลลดา ภักดีภูมิพันธ์, ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย และอเนก นาวิกมูล นักเขียนเหล่านี้เป็นที่รู้จักในหมู่นักอ่านนิตยสารสตรีเรจรมย์ งานเขียนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่ไม่มีการอ้างอิงแหล่งข้อมูลหรือหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ชัดเจน บางครั้งผู้เขียนจะใช้ข้อมูลมาจากคำบอกเล่าอีกที ในบรรดานักเขียนสารคดีประวัติศาสตร์ทั้งสี่ท่าน อเนก นาวิกมูลได้อ้างอิงหลักฐานประวัติศาสตร์และรูปภาพประกอบคำอธิบายเกี่ยวกับคดีหม่อมอึ้ง อเนกได้ใช้หลักฐานหนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 ภาค 23 มาใช้เป็นหลักฐานในการบรรยายเรื่องที่เกิดขึ้น ข้อความในหลักฐานหนังสือพระราชกิจรายวันที่อเนกนำมาอ้างเป็นเนื้อหาเดียวกันกับ งานเขียนเรื่องหม่อมอึ้งของพیمانและศันสนีย์ อเนกได้อ้างอิงหนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันเป็นรูปภาพหนังสือ พระราชกิจรายวันที่ปรากฏข้อความหลายตอนที่เกี่ยวข้องกับคดีหม่อมอึ้ง¹ และอ้างหลักฐานหนังสือราชสกุลวงศ์ เพื่อยืนยันปีที่เสียชีวิตของหม่อมอึ้ง เมื่อปีจอ พ.ศ.2429 อายุ 36 ปี² อเนกให้ความสำคัญกับโรคท้องมาน โดยมีรูปถ่ายคนป่วยเป็นโรคท้องมานประกอบการนำเสนอในบทความ³ ย่อหน้าสุดท้ายของบทความคดีหม่อมอึ้ง อเนกทิ้งท้ายไว้ว่า ไม่พบหลักฐานช่วงที่มีการตัดสินคดีความ จึงไม่สามารถบรรยายเหตุการณ์การตัดสินคดีความดังกล่าวได้

ข้อจำกัดของงานเขียนสารคดีประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับคดีของหม่อมอึ้ง คือการใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในการอ้างอิงที่มาจากแหล่งเดียวกันคือ หนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 เป็นข้อมูลหลักในการศึกษาเรื่องหม่อมอึ้ง ในบทความวิชาการชิ้นนี้จึงขอเสนอหลักฐานชิ้นต้นจากแหล่งอื่นคือ หนังสือคำกราบบังคมทูลในรัชกาลที่ 5 บันทึกส่วนพระองค์ของกรมพระสมมตอมรินทร์ ซึ่งเป็นหลักฐานชิ้นต้นที่น่าสนใจ เนื่องจากกรมสมมตอมรินทร์เคยเป็นพระราชเลขาธุการของรัชกาลที่ 5 ผู้ทรงบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละวันของในหลวงรัชกาลที่ 5⁴ และวิเคราะห์คำให้การของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับคดีหม่อมอึ้ง เช่น หม่อมอึ้ง อ้ายโต อีเผือก และญาติพี่น้องของหม่อมอึ้ง

จุดมุ่งหมายหลักของบทความเรื่องนี่คือเพื่อสร้างความกระจ่างเกี่ยวกับคดีความหม่อมอึ้งมากขึ้นในประวัติศาสตร์ไทย คำถามสำคัญของบทความชิ้นนี้คือ คดีของหม่อมอึ้งมีข้อเท็จจริงอย่างไรจากคำให้การของผู้ที่เกี่ยวข้องกับคดีหม่อมอึ้ง ความสัมพันธ์ของหม่อมอึ้งกับชายสามัญชนมีความสัมพันธ์อย่างไร คดีของหม่อมอึ้งถูกตัดสินอย่างไร และผลคำพิพากษาของคดีนี้ส่งผลกระทบต่อราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างไร

บทความเรื่องนี้แบ่งทั้งหมดสี่ส่วนคือ บทนำ คดีของหม่อมอึ้ง การสอบสวนคดีหม่อมอึ้ง และบทสรุปประโยชน์ของบทความชิ้นนี้คือทำให้ทราบความจริงจากคำให้การของผู้ที่เกี่ยวข้องคดีหม่อมอึ้ง และเข้าใจถึงชีวิตของหม่อมอึ้งในประวัติศาสตร์

¹ อเนก นาวิกมูล. (2547). *หญิงชาวสยาม*. หน้า 112.

² *แหล่งเดิม*. หน้า 127.

³ *แหล่งเดิม*. หน้า 120.

⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้า กรมพระสมมตอมรินทร์ หรือ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ประสูติเมื่อ 4 กันยายน พ.ศ.2403 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และท้าวทรงกันดาล หรือเจ้าจอมมารดาหุ่นในรัชกาลที่ 4 ช่วงปีพ.ศ.2423-2433 ทรงดำรงราชเลขาส่วนพระองค์ในรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2433-2435 ทรงดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการ พ.ศ.2435-2455 ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ และพ.ศ.2436 ทรงบังคับบัญชาแทนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร ทรงสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 21 เมษายน พ.ศ.2458

2. คดีของหม่อมยี่ง

พระองค์เจ้าหญิงยี่งเยาว์ลักษณะ อรชรราชสุตา ประสูติวันพุธ เดือน 2 แรม 15 ค่ำ ปีกุญ หรือ วันพุธที่ 21 มกราคม พ.ศ.2393 และสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 5 เมื่อปีจอ พ.ศ.2429 พระชันษา 36 ปี¹ พระองค์ทรงเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาแพ ธิดาพระสภาราษฎรหฤทัย (อ้าว ธรรมสโรช) ข้าหลวงในรัชกาลที่ 4 ที่ทรงให้ความไว้วางพระราชหฤทัยมากคนหนึ่ง ทรงเป็นพระราชธิดาพระองค์แรกซึ่งประสูติเมื่อทรงพระบรมราชาภิเษก ชาววังออกพระนามว่า “เสด็จพระองค์ใหญ่” หรือ “เสด็จพระองค์ใหญ่ยี่ง”² พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 เรื่อง พระนามพระราชโอรสธิดาใน รัชกาลที่ 4 ปรากฏหลักฐานลำดับพระนามพระองค์ยี่งเยาว์ลักษณะเป็นพระราชธิดาพระองค์แรก และประสูติในลำดับที่สามเมื่อรัชกาลที่ 4 ขึ้นครองราชย์ ข้อความพระราชนิพนธ์โคลงสี่สุภาพมีดังนี้

ที่สามศุภลักษณ์ล้ำ	ธิดา ท่านนา
นามยี่งเยาว์ลักษณะ	เรศนั้น
อีกทักษิณาวินุกูมา	ราที่ สี่แย
สุดสิ้นพระชนม์สิ้น	แต่เป็องยี่งเยาว์ ³

พระองค์เป็นพระราชธิดาที่ได้รับพระราชทานสร้อยพระนามว่า อรชรราชสุตา ซึ่งมีพระราชธิดาเพียงสามพระองค์ในรัชกาลที่ ๔ เท่านั้นที่ได้รับพระราชทานสร้อยพระองค์ คือ พระองค์เจ้าทักษิณชานราธิราชบุตร และพระองค์เจ้าโสภณวดี ศรีรัตนราชธิดา พระญาติวงศ์ของพระองค์มีพระอนุชาาร่วมกับพระองค์เจ้ายี่งเยาว์ลักษณะนั้นคือ พระองค์เจ้าชายเกษมสันต์โสภณาคย์ หรือ กรมหมื่นพรหมวานรภิรักษ์ ซึ่งเป็นต้นราชสกุลเกษมสันต์ ณ อยุธยา⁴ และพระองค์เจ้าชายมณฑุชยานาคมานพ⁵ ภายหลังทรงอุปสมบทเป็นสมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระชนิษฐาร่วมมารดา กับพระองค์เจ้ายี่งเยาว์ลักษณะ คือ พระองค์เจ้าพัชรกิติยาภรณ์⁶ และพระองค์เจ้าบุญจบเบญจมา⁷

การตัดสินคดีความของหม่อมยี่ง เกิดขึ้นในปีพ.ศ. 2429 เพราะพระองค์เจ้าหญิงยี่งเยาว์ลักษณะ ทรงคลอเคลียในพระบรมมหาราชวัง จนได้มีการสอบสวนพบว่า พระองค์ทรงลักลอบมีความสัมพันธ์กับชายสามัญชนนามว่า โต ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อพิจารณาจากข้อความในหนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ลงวันที่ 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2429 ได้บันทึกถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นว่า พระองค์เจ้ายี่งเยาว์ลักษณะ ประชวรพระครรภ์และมีพระประสูติการ หลังจากที่ทุกคนในวังเชื่อว่าเป็นโรคท้องมาน มีการบรรยายถึงการตัดสินคดีภายในโดยกรมหมื่นอดิศรซึ่งทรงเป็นผู้ชำระความหม่อมยี่ง อ้ายโตและอีเผือก โทษที่ทั้งสามคนได้รับ ได้แก่ หม่อมยี่งและอีเผือกได้รับกบฏโทษเข็ญ 90 ที (3 ยก) ยกเว้นโทษประหารชีวิต ฎกริบราชบาตและนำตัวไปจำคุก และเรียกชื้ออย่างคนสามัญ⁸

¹ หอพระสมุดวชิรญาณ. (2463). *ราชสกุลวงศ์ พระนามเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าในกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 52.

² พิมาน แจ่มจรัส. (2544). *รักในราชสำนัก*. หน้า 232.

³ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2560). *คาถาพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 พระราชทานพระนามพระราชโอรสธิดา และพระนามพระราชโอรสธิดาในรัชกาลที่ 4 พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5*. หน้า 71.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 7.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 76.

⁶ แหล่งเดิม. หน้า 73.

⁷ แหล่งเดิม. หน้า 29.

⁸ พิมาน แจ่มจรัส. (2544). *เล่มเดิม*. หน้า 232.

3. การสอบสวนคดีหม่อมยี่ง

บทความเรื่องนี้นำเสนอหลักฐาน คือ สำนวนการสอบสวนอ้ายโต อีเผือก และหม่อมยี่ง ซึ่งอยู่ในฐานะจำเลยในคดีดังกล่าว จากแฟ้มคำกราบบังคมทูลในรัชกาลที่ 5 บันทึกส่วนพระองค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมมตอมรพันธุ์ ซึ่งเป็นราชเลขาธิการในรัชกาลที่ 5 และคำพิพากษาคดีหม่อมยี่ง ตรวจสอบกับจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5

3.1 การสอบสวนคดีหม่อมยี่งจากคำให้การของจำเลย อ้ายโต อีเผือกและหม่อมยี่ง

หลักฐานสำนวนการสอบสวนอ้ายโตได้บรรยายประวัติอ้ายโตอย่างละเอียดและคำสารภาพของอ้ายโตสรุปข้อความสำคัญได้ดังนี้

อ้ายโต มีอายุได้ 28 ปี (ตอนที่ถูกไต่สวน) เกิดปีมะเมีย เป็นบุตรนายสิน และอำแดงฟุ้ง เมื่ออายุได้ 15 ปีเป็นทาสนายยอด อยู่บ้านริมบ้านพระยาอนุรักษราชมณฑล เมื่ออายุ 17 ปีหนีอยู่กับหลวงรัตนภิกษา เจ้าหมู่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่ออายุได้ 18 ปี พระองค์เจ้าจามรีได้ตัวอ้ายโตจากนายยอด และให้อ้ายโตไปอยู่แก่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เมื่ออายุได้ 22 ปีพระองค์เจ้าจามรีให้บวชเป็นพระที่วัดราชประดิษฐ์ หม่อมยี่งพบกับอ้ายโตครั้งแรกเนื่องจากหม่อมยี่งบวชนายเปล่ง ที่วัดราชประดิษฐ์ วัดเดียวกันกับอ้ายโต หม่อมยี่งสั่งอีเผือกทาสของหม่อมยี่งทำสำรับส่งอ้ายโต นายเปล่ง และนายฉัด ซึ่งเป็นภิกษุด้วยกัน เมื่อหม่อมยี่งทำบุญที่เรือน อ้ายโตได้เข้ามาสวดมนต์ ฉันทสองครั้ง อ้ายโตได้ส่งรูปของอ้ายโตให้อีเผือกฝากให้หม่อมยี่ง ขณะเดียวกันหม่อมยี่งให้รูปตัวเองกับอ้ายโตรูปหนึ่งด้วย เมื่ออ้ายโตสึกออกมาจากภิกษุ หม่อมยี่งได้มอบเครื่องนุ่งห่มและเงินแก่อ้ายโต เมื่ออ้ายโตโดนผู้ร้ายลักขโมย หม่อมยี่งออกเงินค่าเช่าให้อ้ายโตอยู่ตึกแถวถนนเจริญกรุง หม่อมยี่งเองเขียนหนังสือฝากอีเผือกไปให้อ้ายโตว่าไม่ให้เล่นการพนัน และเคยได้ฝากแหวนเพชรให้อีเผือกไปให้อ้ายโตสองวง และให้เงินอ้ายโตอยู่เสมอ...¹

จากคำให้การของอ้ายโตข้างต้นพบว่า ความสัมพันธ์ของอ้ายโตกับหม่อมยี่งเป็นไปในลักษณะของระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทยที่ผู้ที่มีศักดิ์สูงสุดช่วยเหลือผู้ที่มีศักดิ์ต่ำกว่า หม่อมยี่งมีศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าหญิงอุภัตมภ์อ้ายโต แต่สิ่งที่แปลกของความสัมพันธ์ทั้งคู่คือการมอบรูปภาพให้แก่กัน รวมถึงข้อความที่หม่อมยี่งเขียนถึงอ้ายโตแสดงความห่วงใย การแสดงออกดังกล่าวเป็นของคนที่มีใจชอบพอกัน นอกจากนี้ข้อความข้างต้นยังบ่งบอกนิสัยของอ้ายโตที่น่าจะเป็นคน ไม่ชอบทำงาน และติดการพนัน มีความเป็นไปได้ว่า อ้ายโตต้องการให้หม่อมยี่งอุปถัมภ์ค่าจุนชีวิตและการเงิน ความสัมพันธ์ของทั้งคู่จะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าไม่มีอีเผือก ซึ่งเป็นแม่สื่อให้ทั้งสองคน

หลักฐานสำนวนการสอบสวนอีเผือก มีข้อความที่สำคัญสรุปได้ดังนี้

อีเผือกเป็นทาสของหม่อมยี่ง ขณะนั้นมีอายุ 43 ปี และรับใช้หม่อมยี่งตั้งแต่อีเผือก (พ.ศ.2426) อีเผือกมีหน้าที่ทำสำรับส่งนายเปล่งและอ้ายโตเมื่อครั้งบวชอยู่วัดราชประดิษฐ์ หม่อมยี่งรู้จักกับอ้ายโตเพราะได้เข้าไปสวดมนต์ในตำหนักของหม่อมยี่งถึง 2 ครั้ง เมื่ออ้ายโตจะสึก หม่อมยี่งเอาผ้าพื้นสองผืนเงินตราค่าสิ่งหนึ่งให้อีเผือกเอาไปให้ อีเผือกสารภาพได้เสียตัวเป็นภรรยาอ้ายโต เมื่อครั้งที่อ้ายโตสึกออกมาอาศัยตึกที่หน้าวังกรมหมื่นภูมินทร์ ทั้งคู่ติดต่อกันเขียนหนังสือหากันไปมาประมาณ 2 เดือน เมื่ออ้ายโต

1 สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร 5 นก/80.199 เรื่อง คำให้การรับสารภาพของอ้ายโตในคดีลักลอบเล่นชู้ในพระบรมมหาราชวัง

โดนขโมยของ หม่อมยี่งเข้าตีกแถวของกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ให้อ้ายโตอาศัยอยู่ หม่อมยี่งฝากรูปภาพของตัวเองพร้อมข้อความให้อ้ายโต ณ ปีกาลปีตศก หม่อมยี่งออกไปทำบุญที่วังกรมหมื่นกรมวรานุรักษ์ อ้ายโตจึงเข้าฝากตัวกับหม่อมยี่ง...¹

คำให้การของอี่เผือกสอดคล้องกับคำให้การอ้ายโตว่าการเกี่ยวพากันผ่านการมอบสิ่งของส่วนตัว และเขียนข้อความหากัน แต่สิ่งที่น่าสนใจคือลักษณะของความสัมพันธ์ของทั้งคู่ ก่อนที่อ้ายโตลักลอบเข้ามาในวังและมีความสัมพันธ์เชิงคู่สาวกับหม่อมยี่งนั้นเป็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ ผู้ใหญ่อุปถัมภ์ผู้น้อย อี่เผือกใช้คำว่า “ฝากตัว” ในคำให้การเปรียบเทียบเหมือนอ้ายโตคือคนในความคุ้มครองของหม่อมยี่ง

หลักฐานสำนวนการสอบสวนคำสารภาพของหม่อมยี่ง มีข้อความที่สำคัญสรุปได้ดังนี้

หม่อมยี่งให้การรับสารภาพว่า เมื่อสามปีที่แล้วได้บวชนายแปลงที่วัดราชประดิษฐ์ และได้อุปถัมภ์อ้ายโตให้อี่เผือกเอาอาหารไปถวายอ้ายโตเมื่อยังเป็นพระภิกษุ หม่อมยี่งพบหน้าอ้ายโตครั้งแรกเมื่ออ้ายโตเป็นภิกษุเข้ามาบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวัง หม่อมยี่งให้บาตรกับย่ามแพรสีเขียวไป และจำหน้าอ้ายโตได้ตั้งแต่วันนั้น และได้ส่งเสียเข้าของให้ภิกษุโต จนภายหลังหม่อมยี่งมาทราบ ว่า อ้ายโตเป็นภิกษุที่ประจำเจ้านายรูปหนึ่ง สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์จึงขับอ้ายโตเสียจากวัดราชประดิษฐ์ อ้ายโตจึงไปอยู่วัดบุญศิริมาตยาราม หม่อมยี่งได้ส่งเสียอยู่ตามเดิม หม่อมยี่งได้นิมนต์พระภิกษุ 5 รูปมาทำบุญที่ตำหนักของหม่อมยี่ง อ้ายโตเป็นหนึ่งในพระภิกษุที่นิมนต์เข้ามา ต่อมาอ้ายโตจะสึกได้มีจดหมายมาลาหม่อมยี่ง ในจดหมายอ้ายโตขอให้ หม่อมยี่งเป็นที่พึ่งในภายหน้า หม่อมยี่งให้อี่เผือกให้เงิน และเสื้อผ้าแก่อ้ายโต อ้ายโตขอรูปภาพของหม่อมยี่ง และขอที่อยู่อาศัย หม่อมยี่งให้อ้ายโตอาศัยอยู่ในตึกเข้าแถวถนนเจริญกรุง ครั้นเมื่อเดือนนี้ปีกาลปีตศก อ้ายโตได้มาช่วยทำการงานที่บ้านกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์มีหนังสือเตือน หม่อมยี่งว่าเลี้ยงดูอ้ายโตจนเกินงามจะมี คนครหา หม่อมยี่งได้ตอบจดหมายว่าจะไม่เลี้ยงดูอ้ายโตแล้ว และให้อี่เผือกถือหนังสือหาอ้ายโตว่าจะไม่เลี้ยงดู อ้ายโตแล้ว เมื่อมีการจัดงานเมรุพระศพพระองค์เจ้ามณฑยาภรณ์ เวลาหนึ่งทุ่มเศษอ้ายโตได้ลักลอบเข้ามาที่เรือนหม่อมยี่ง ซึ่งค่านั้นไม่มีคนอยู่ อ้ายโตเข้ามาอยู่ในห้องนอน หม่อมยี่งเมื่อใดไม่ทราบ อ้ายโตแต่งตัวคล้ายผู้หญิงห่มสไบเข้ามา หม่อมยี่งจึงพูดกับอ้ายโตว่าช่างกล้าหาญ เหลือเกิน อ้ายโตตอบหม่อมยี่งว่า หม่อมยี่งไม่เลี้ยงดูอ้ายโตแล้วไม่ทำอย่างนี้จะมิที่ไทนกิน และความรัก หม่อมยี่งจึงอุตสาห์เข้ามา หม่อมยี่งให้อ้ายโตแอบอยู่หลังเตียง แล้วหม่อมยี่งไปรับประทาน อาบน้ำ และเข้านอน บนเตียง หาได้ดับไฟไม่ อ้ายโตเข้าหาหม่อมยี่งได้เสียกัน หม่อมยี่งมีความเสียใจที่ประพฤติชั่ว อ้ายโต ได้ปลอบหม่อมยี่ง หม่อมยี่งได้ให้สายสร้อยบันเวยทองคำ สายนาฬิกาทองคำสายหนึ่ง แหวนเพชรวงหนึ่ง กับเงินให้อ้ายโตคาดเอวไปด้วย...²

คำสารภาพของหม่อมยี่งบอกถึงความสัมพันธ์ของหม่อมยี่งและอ้ายโตในช่วงแรกของความสัมพันธ์ เป็นลักษณะผู้อุปถัมภ์กับผู้ใต้อุปถัมภ์ ขณะเดียวกันการที่หม่อมยี่งถวายปัจจัยต่างๆ แก่พระหนุ่ม อย่างอ้ายโต น่าจะแสดงออกถึงรูปแบบหนึ่งของการแสดงความพึงพอใจ แบบความรักที่ หม่อมยี่งมีให้พระหนุ่มรูปนี้ อ้ายโตน่าจะรับรู้ถึงความรู้สึกดังกล่าวจึงอยากให้หม่อมยี่งเป็นผู้อุปถัมภ์ตนเองในฐานะคนรัก จนกล้าที่แอบเข้ามา ถวายตัวเองให้หม่อมยี่งในพระบรมมหาราชวัง

¹ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.200 เรื่อง คำให้การรับสารภาพของอี่เผือกในคดีพระองค์เจ้าหญิง ยิ่งเยาวลักษณ์ลักลอบเล่นชู้ในพระบรมมหาราชวัง

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.198 เรื่อง คำให้การรับสารภาพของพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์

บันทึกส่วนพระองค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมมตอมรพันธุ์บันทึกวันที่ 19 กุมภาพันธ์ ค.ศ.1887 หรือ พ.ศ.2429 ในปฏิทินแบบโบราณ บันทึกเกี่ยวกับคดีหม่อมยี่งไว้ดังนี้

บายสี่โมงเศษไปเฝ้าที่พระที่นั่ง แล้วเข้าไปเขียนหนังสือข้างในที่พระที่นั่งปราโมทย์มหิสุวรรย์ กลับออกมาท่อมหนึ่งอ่านหนังสือเรื่องหม่อมยี่งที่องค์พระสวัสดิโสภณถือมา พิจารณาได้ความตลอดว่า อ้ายโตได้ปืนเข้าไปหาได้เสียกันที่ในวัง เข้าทางพระที่นั่งควาลัษณ์มหาปราสาทเข้าไปถึงสามครั้ง ครั้งแรกเข้าไปวันอาทิตย์ เดือน 8 แรม 11 ค่ำไปจ่อไม่ได้ค้ำ 10 ท่อมเศษกลับออกมา ครั้งที่สองเข้าไปเมื่อเจ็ดค่ำ พระชนมพรรษา ไปถึงค้ำอยู่สองวันจึงหายกลับออกมา ครั้งที่สามเข้าไปเมื่อกฐินข้างคืนหนึ่ง รวมเข้าไปในวังสามครั้ง (เขาถามไปว่าได้หลบนอนกันกี่ครั้ง ได้ความว่า คืนแรก 4 ที่สอง 2 ที่สาม 7 ที่สี่ 3 รวมด้วยกัน 16 ครั้ง) มีพระราชหัตถเลขาสั่งโทษคนทั้งปวง อ้ายโตให้ประหารชีวิต เวลา 5 ท่อมเสด็จออก เจ้านายแลขุนนางเฝ้าฯ เสด็จขึ้นเกือบ 2 ยาม เข้ามาที่อยู่ 2 ยามเศษ องค์สวัสดิโสภณกลับกรุงเทพฯ วันนั้น คำสั่งทั้งปวงในเรื่องหม่อมยี่งนี้เข้าไป เรื่องอ้ายโตเอาประหารชีวิตแต่วันศุกร์ เดือน 4 ขึ้น 4 ค่ำเวลาเช้ามีด แล้วเขียนแล้วเอาไปแต่ในกลางคืน พอเช้ามีดก็ฆ่าทีเดียวแล้วฝังเสียไม่ให้ใครเห็น แล หม่อมยี่งนั้นเอาตัวไปไว้คุกตั้งแต่วันแรกแล้ว...¹

บันทึกส่วนพระองค์ข้างต้นได้บันทึกถึงความสัมพันธ์ของหม่อมยี่ง และอ้ายโตอย่างละเอียด ว่ามีความสัมพันธ์กันที่ไหน กี่ครั้ง และโทษของอ้ายโตคือประหารชีวิต เมื่อตรวจสอบกับหลักฐานคำพิพากษาคดีหม่อมยี่งนั้น ตุลาการได้พิจารณามีข้อความสรุปใจความสำคัญได้ดังนี้

ตุลาการมีคำพิพากษาลงโทษให้ประหารชีวิตหม่อมยี่ง อ้ายโต และอีเผือก โดยอาศัยบทพระไอยการ หม่อมยี่ง อ้ายโตถูกริบราชบาท ทรัพย์สินสิ่งของ ข้าพระชายหญิง แล้วพระราชอาญาเขียนอ้ายโต 3 ยก 90 ที่ แล้วให้ประหารชีวิตอ้ายโตเสียสามวันจึงให้ตาย ลงพระราชอาญาเขียนหม่อมยี่งสามยก 90 ที่ แล้วให้ประหารชีวิตด้วย ส่วน อีเผือกผู้สมรู้เป็นใจหม่อมยี่งกับอ้ายโตให้เขียนสามยก 90 ที่ แล้วให้ประหารเสียตามโทษ แต่ข้อที่หม่อมยี่งทำการลวงละเมิดพระราชอาญามีพระประสูติกาลในพระบรมมหาราชวังมีความผิดโทษควรริบราชบาท และเขียน 3 ยก 90 ที่ แต่พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกโทษหม่อมยี่งลงพระราชอาญาเขียนแลงดโทษประหารชีวิตและให้ริบราชบาทไปจำไว้ในคุกในพระบรมมหาราชวังจนสิ้นชีวิต ตุลาการขอเสนอให้ควรจะประหารชีวิตหม่อมยี่ง และริบราชบาทตามพระราชกำหนดกฎหมาย...²

สำนวนการตัดสินคดีหม่อมยี่งตรงกับหลักฐานจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 ที่นักเขียนสารคดีประวัติศาสตร์ได้อ้างอิง จดหมายเหตุราชกิจรายวันบันทึกคดีหม่อมยี่ง โดยระบุวัน เวลา ที่เกิดเหตุการณ์อย่างละเอียดว่า วันอังคาร แรม 8 ค่ำ เดือน 3 ปีจอ อัฐศก ตรงกับวันอังคารที่ 19 กุมภาพันธ์ ค.ศ.1248 (พ.ศ.2429) สมเด็จพระญาณพิณธ์, กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ, กรมหมื่นอดิศร และกรมหลวงเทววงศ์ ทรงได้ชำระพิจารณาคดีหม่อมยี่ง สมเด็จพระญาณพิณธ์วงศ์วเดช และกรมหลวงเทววงศ์เข้าเฝ้ารัชกาลที่ 5 ที่เมืองเพชรบุรี เพื่อนำความเรื่องหม่อมยี่งไปกราบบังคมทูลพระกรุณา กรมหมื่นอดิศรสืบสวนอีเผือก และอ้ายโต และทราบถึงวิธีการที่อ้ายโตลักลอบเข้ามาในพระบรมมหาราชวังจนมีความสัมพันธ์กับหม่อมยี่ง และระบุโทษที่ทั้งสามคนได้รับ³

¹ สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. (ม.ป.ป). บันทึกรายวัน ของกรมพระสมมตฯ จ.ศ.1249. หน้า 54, 58.

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.201 คำพิพากษาคดีพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์

³ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2505). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน. หน้า 21-23.

3.2 การสอบสวนคดีหม่อมยี่งจากคำให้การของพระญาติวงศ์

การสอบสวนคดีหม่อมยี่งถ้าศึกษาเพียงหลักฐานจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันให้ข้อเท็จจริง การลงโทษหม่อมยี่ง อ้ายโต และอีเผือก เมื่อตรวจสอบกับหลักฐานสำนวนคำให้การของผู้ที่เกี่ยวข้อง พบว่าตุลาการ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์, พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์, กรมหมื่นนอดิสรอุดมเดช, กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ และพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ¹ ทรงสอบสวนพระญาติวงศ์ของหม่อมยี่ง บุคคลที่คุ้นเคยสนิทสนมกับหม่อมยี่ง เพื่อสอบสวนว่า มีส่วนรู้เห็นในการกระทำผิดของหม่อมยี่งหรือไม่ พระญาติวงศ์ได้รับการสอบสวนมีดังนี้

กรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ทรงให้การว่า พระองค์ทรงได้รับหนังสือเตือนความประพฤติของหม่อมยี่ง เล่นหูเล่นตากับอ้ายโตหลายครั้ง หม่อมยี่งมอบแหวนสองวง ให้ยืมเงินและตีกอ้ายอยู่ และจะขอลูกอำแดงรอดให้อ้ายโต หม่อมเจ้าศิริสาส์นฐานกับอ้ายคล้ายทาสเป็นพยานในหนังสือเล่มนั้น พระองค์ได้เอาหนังสือถวายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนอดิสรอุดมเดช ทรงทอพระเนตร และขอรับประทานสืบเอาความจริง² พระองค์ทรงยั้งยั้งเวลาที่หม่อมยี่งมาค้ำที่เรือน หม่อมยี่งไม่ได้ประพฤติการไม่ดี พระองค์ทรงสอบถามหม่อมเจ้าหญิงแจ่ม ภรรยาของพระองค์เรื่องอ้ายโต หม่อมเจ้าหญิงแจ่มบอกว่าอ้ายโตมาถวายตัวรับใช้หม่อมยี่งมีกิริยาที่ไม่เหมาะสม พระองค์ทรงสังเกตว่าอ้ายโตสวมแหวนทองคำ 2 วงแต่ได้มาจากไหนไม่ทราบ³ พระองค์ภักตร์พิมลพรรณทรงบอกกับกรมหมื่นนอดิสรว่า หม่อมยี่งได้เป็นโยมอุปัฏฐากอ้ายโต อ้ายโตลี้กออกมาให้คนทำกับข้าวให้ และจัดหาตึกที่เป็นส่วนของกรมหมื่นนอดิสรที่ถนนเจริญกรุงให้อ้ายโตพักอาศัย พระองค์ทรงเตือนหม่อมยี่งไม่ให้เลี้ยงดูอ้ายโต เพราะชื่อเสียงจะมัวหมอง และหม่อมยี่งยอมรับว่าไม่ได้ให้สิ่งของมีค่ากับอ้ายโต และไม่ได้ชอบพออ้ายโต เพราะเป็นข้าพระ และรูปพรรณหน้าตาไม่ดีเลย⁴ เมื่อครั้งทำศพท้าวทรงกันดาร ซึ่งเป็นนายของหม่อมยี่ง พระองค์ทราบที่อ้ายโตมาช่วยงานที่วัดราชาธิวาสด้วย แต่ไม่ได้พบปะกัน เมื่อหม่อมยี่งป่วยไม่ได้ไปบ้านของพระองค์ หม่อมยี่งหายป่วยบ่าวไพร่เล่าบอกว่า หม่อมยี่งไม่มีระดูแต่ท้องโตขึ้น หม่อมยี่งขอพระองค์ย้ายไปอยู่บนเรือนาย ซึ่งชำรุด และขอร้องให้พระองค์ซ่อมให้เสร็จภายในสองเดือนว่าจะกราบบังลมลาออกจากวังไปรักษาตัว พระองค์ทรงเคยสัมผัสท้องของหม่อมยี่งพบว่า มีสัตว์มีชีวิตอยู่ในท้อง แต่พระองค์ไม่ได้ไปเยี่ยมหม่อมยี่งอีกเลย จนกระทั่งหม่อมยี่งคลอดลูกออกมาเป็นคน⁵

พระองค์เจ้าภักตร์พิมลพรรณ ซึ่งเป็นน้องสาวที่ใกล้ชิดของหม่อมยี่ง ทรงให้การคดีหม่อมยี่ง ว่าพระองค์ทรงทราบว่าหม่อมยี่งให้อีเผือกทำปิ่นโตให้พระโต กับพระปลั่งที่วัดราชประดิษฐ์ จึงทราบว่าอ้ายโตรู้จักกับหม่อมยี่งตั้งแต่นั้นมา และหม่อมยี่งส่งสารพระโต กับพระปลั่งต้องโทษเพราะหม่อมยี่งอุปัฏฐากจึงถูกไล่จากวัดราชประดิษฐ์ไปอยู่วัดบูรณศิริมาตยาราม พระองค์ทรงแนะนำว่าไม่ควรส่งเสียพระทั้งสองรูป⁶ พระองค์ทรงทราบว่าหนังสือตักเตือนพฤติกรรมหม่อมยี่ง โดยกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ได้รับมาทางไปรษณีย์ และเอามาให้พระองค์ฉบับหนึ่ง ความในจดหมายต้องการให้เตือนสติหม่อมยี่ง⁷ พระองค์ทรงเข้าไปตรวจหาแหวนเพชรในตู้ของหม่อมยี่งก็รู้ว่ายังอยู่ครบ หม่อมยี่งยอมรับว่าจะให้อ้ายโตยืมเงินหม่อมยี่งไปเป็น

1 พระยศของเจ้านายทั้ง 5 พระองค์เป็นพระยศที่ได้รับพระราชทาน เมื่อตอนที่เกิดคดีหม่อมยี่ง

2 สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.206 คำให้การของกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ในคดีพระองค์เจ้าหญิงเยาวลักษณ์

3 แหล่งเดิม.

4 แหล่งเดิม.

5 แหล่งเดิม.

6 แหล่งเดิม.

7 สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.202 คำให้การพระองค์เจ้าภักตร์พิมลพรรณในคดีพระองค์เจ้าหญิงเยาวลักษณ์

สินสอดทองมั้น ซึ่งเป็นเงินจำนวนน้อย พระองค์ทรงเตือนหม่อมยี่งให้เลิกเสียเกี่ยวข้องกับอ้ายโต พระองค์ทรงไม่คิดว่าหม่อมยี่งรักใคร่กับอ้ายโต แต่ทรงคิดว่าหม่อมยี่งคงจะเมตตาอ้ายโต¹ จนวันหนึ่งหม่อมยี่งมีอาการจุกเสียด มีก้อนในท้อง ต่อมาท้องก็โตขึ้น หม่อมมาตรวจหลายคน หม่อมบางคนบอกว่า เป็นกระสายโลหิต ตะพาน้ำ หม่อมฝรั่งบอกเป็นก้อนเลือดในท้อง หม่อมพระว่าเป็นพรายโลหิต พระยาสำภาหะบอกว่า เป็นก้อนในท้อง หม่อมยี่งไม่ยอมบอกความจริงว่าตั้งครรภ์ จนกระทั่งหม่อมยี่งคลอดลูกออกมา²

พระองค์เจ้าการจนการ³ ให้การว่าทรงเคยเห็นอ้ายโต บวชที่วัดราชประดิษฐ์ และทรงตำหนิบุคลิกของอ้ายโตว่าไม่สำรวม ยิ้มอยู่เสมอในวันอุโบสถกับพระสงฆ์ทั้งปวง เมื่ออ้ายโตกับอ้ายนั้สนั้นสึกออกมา ทรงทราบว่าทั้งคู่ได้ถวายตัวเป็นข้าของหม่อมยี่ง⁴ พระองค์ทรงได้จับท้องของหม่อมยี่ง 2 ครั้งเห็นวาก้อนกระเพื่อมขึ้น แต่ไม่ได้สงสัยว่าหม่อมยี่งมีครรภ์ และทรงเชื่อถือคำพูดของหม่อมยี่งว่า เป็นโรคท้องมาน มีโลหิตอยู่ข้างใน และมีตะพาน้ำสามตัวในท้อง⁵ เวลาผ่านไปหม่อมยี่งป่วย มีโลหิตระดูออกมา พระองค์ทรงไปเยี่ยมหม่อมยี่ง ได้มีการตามหม่อมมารักษาหม่อมช่วยข่มก้อนในท้องของหม่อมยี่งออกมา ก้อนนั้น มีเสียงดังออกมาพบว่าเป็นทารก หม่อมยี่งเรียกท้าวศรีสัจจาเข้าไปในห้อง และกล่าวว่า หม่อมยี่งมีความบริสุทธิ์โดยแท้ แต่เคยฝันว่ามีคนขี่ม้าขาวเหาะมาที่หน้าต่างบอกว่าจะมาอยู่ด้วย ตั้งแต่นั้นมาท้องโตขึ้น พระองค์เจ้าการจนการทรงไม่รู้เห็นและไม่คาดคิดว่าหม่อมยี่งคบชู้ และไม่เคยกลับไปเยี่ยมหม่อมยี่งอีกเลย⁶

พระองค์เจ้าบรรจบบัญญาซึ่งเป็นน้องสาวคนสุดท้ายของหม่อมยี่ง ทรงให้การคดีหม่อมยี่งว่า พระองค์ทรงเยี่ยมหม่อมยี่งที่ตำหนักของพระองค์เจ้าภักถิวิลพรธณ พระยาสัมภาหะ ซึ่งเป็นหม่อมพยุงครภักถิวิลพรธณหม่อมยี่งอยู่ในห้อง หม่อมยี่งมีก้อนออกมา ได้ยินแต่เสียงอื้อบ ไม่เป็นเสียงคนได้ยินแต่พูดกันว่า มันเป็นตะพาน้ำ และไม่คาดคิดว่าจะเป็นเด็ก⁷ พระองค์เจ้าภักถิวิลพรธณมีรับสั่งว่า ครั้งนี้ถึงที่ตายแล้ว เด็กก็ร้องขึ้น หม่อมยี่งเอามือปิดปาก และอุดปากเด็ก พระองค์เจ้าบรรจบบัญญาทรงไม่คาดคิดว่า หม่อมยี่งออกไปนอกพระบรมมหาราชวังได้ ไม่คิดว่าจะทำความชั่วได้เลย และไม่เคยทราบวาทหม่อมยี่งเมตตากับอ้ายโต ให้สิ่งของเงินทองจนมีหนังสือเดือนมาที่กรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ พระองค์ทรงเห็นอ้ายโตเมื่อไปทำศพให้ท้าวทรงกันดารที่วัดราชประดิษฐ์เพียงครั้งเดียว⁸

หม่อมเจ้าหญิงปู้ในพระเจ้าพี่ยาเออ กรมหมื่นวิสนุภรติพยาธธ ซึ่งอาศัยอยู่ในวังของกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ทรงให้การคดีหม่อมยี่งว่า ท่านเคยได้ยินอี่เผือกพูดว่าพาอ้ายโตเอาดอกไม้ธูปเทียนถวายตัวกับหม่อมยี่ง และเคยเห็นหม่อมยี่งมองอ้ายโตในวงเวียนเทียน แต่ไม่ได้สงสัยในความสัมพันธ์ของทั้งคู่⁹

จากหลักฐานสำนวนการสอบสวนของพระญาติวงศ์ของหม่อมยี่ง พบว่า พระญาติที่ใกล้ชิดหม่อมยี่งที่สุดคือ กรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งเป็นน้องชายแท้ของหม่อมยี่ง และพระองค์เจ้าภักถิวิลพรธณ น้องสาวคนสนิทของหม่อมยี่ง ทั้งสองพระองค์ทรงตักเตือนหม่อมยี่งเรื่องความสัมพันธ์กับอ้ายโตไม่ควรอุปถัมภ์และ

¹ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.202 คำให้การพระองค์เจ้าภักถิวิลพรธณในคดีพระองค์เจ้าหญิงยี่งเยาวลักษณ์

² แหล่งเดิม.

³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาญจนการ เป็นพระราชธิดาองค์ที่ 64 ในรัชกาลที่ 4 กับเจ้าจอมมารดาสังวาล และเป็นพระน้องนางเธอในกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม และกรมหลวงสรรพาสตรศุภกิจ

⁴ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.204 คำให้การพระองค์เจ้าการจนการในคดีพระองค์เจ้าหญิงยี่งเยาวลักษณ์

⁵ แหล่งเดิม.

⁶ แหล่งเดิม.

⁷ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.203 คำให้การพระองค์เจ้าบรรจบบัญญาในคดีพระองค์เจ้าหญิงยี่งเยาวลักษณ์

⁸ แหล่งเดิม.

⁹ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.207 คำให้การของหม่อมเจ้าปู้ ในพระเจ้าพี่ยาเออ กรมหมื่นวิสนุภรติพยาธธ

ไม่ควรสนิทสนมกัน แต่หม่อมยี่งแอบคบหา แม้ว่าจะมีคนพบเห็นและทำหนังสือตักเตือนพฤติกรรมก็ไม่เป็นผล พระญาติวงศ์ของหม่อมยี่งไม่มีใครเกี่ยวข้องรู้เห็นเป็นใจกับความสัมพันธ์ดังกล่าว จึงไม่ได้รับการลงโทษจากตุลาการ หม่อมยี่งพยายามหาทางทำแท้ง ด้วยความช่วยเหลืออัยโตจัดหายามาให้รับประทานแต่ไม่สำเร็จ และพยายามหาทางคลอดลูกนอกพระบรมมหาราชวัง แต่ไม่สำเร็จ¹ ส่วนทารกที่หม่อมยี่งมีพระประสูติกานั้น หลักฐานคำให้การไม่ได้รับว่าเป็นเพศอะไร เช่นเดียวกับจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ไม่ได้ระบุเพศของเด็กคนดังกล่าว แต่ระบุว่าเด็กคนนั้นนำออกไปไว้ที่วังของกรมหมื่นอดิศรอุดมเดช²

4. บทสรุป

บทความชิ้นนี้สำรวจหลักฐานประวัติศาสตร์ที่หลากหลาย เพื่อตรวจสอบถึงคติความหม่อมยี่งว่ามีข้อเท็จจริงอย่างไรในประวัติศาสตร์ จากการสำรวจหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 บันทึกภารกิจประจำวันของรัชกาลที่ 5 บอกวันเดือน ปี วัฏที่เกิดคดีหม่อมยี่งไว้อย่างชัดเจน คำให้การของหม่อมยี่ง อัยโต และอีเผือก รวมถึงบทลงโทษของทั้งสามคน ส่วนบันทึกส่วนพระองค์ของกรมสมมตอมรพันธุ์นั้นเป็นบันทึกส่วนตัว ในแต่ละวันได้พบเจออะไร มีเหตุการณ์สำคัญอะไรในแต่ละวัน ความสัมพันธ์ระหว่างหม่อมยี่งกับอัยโตได้รับการบันทึกที่ละเอียด วันเดือนปีที่ตัดสินโทษและคำตัดสินทั้งสามคนตรงกับจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน

คำให้การของอัยโต หม่อมยี่ง อีเผือก และพระญาติวงศ์ของหม่อมยี่ง เป็นหลักฐานชั้นต้น แสดงให้เห็นถึงตัวตนของหม่อมยี่ง อีเผือก และอัยโตที่มีชีวิตและจิตใจ หม่อมยี่งกับอัยโตนั้นเริ่มแรกเป็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ เริ่มมีความชอบอกกันตั้งแต่อัยโตยังเป็นพระ จนพัฒนามาเป็นความสัมพันธ์ผู้สาวระหว่างสตรีชั้นสูงกับข้าพระ คำสารภาพของอัยโต และหม่อมยี่ง บางข้อความสะท้อนความสัมพันธ์ของสามีภรรยา แม้ในทางปฏิบัติหม่อมยี่งเลี้ยงดูให้ทรัพย์สินเงินทองแก่อัยโต แต่อัยโตแสดงบทบาทความเป็นสามีจากตัวอย่างพฤติกรรม อัยโตไปหายามาเพื่อขับเด็กในท้อง และชักชวนให้หม่อมยี่งหนีออกจากพระบรมมหาราชวัง ส่วนหม่อมยี่งยอมรับสารภาพรักอัยโตเพราะตกเป็นภรรยาของอัยโต คำให้การของอีเผือก และพระญาติวงศ์ของหม่อมยี่ง ชี้ให้เห็นถึงนิสัยของอัยโต ที่ไม่ได้เป็นคนนาคบหา เนื่องมาจากติดการพนันและติดเหล้า ขณะที่เป็นภิกษุยังถูกขับออกจากวัด

ผลของการสอบสวนคดีของหม่อมยี่ง นำไปสู่การแสดงความรักผิดชอบของกรมหลวงอดิศรอุดมเดช ทรงทำหน้าที่รักษาความปลอดภัยในพระบรมมหาราชวัง เนื่องจากอัยโตสามารถปีนกำแพงพระบรมมหาราชวังเข้ามาที่พระที่นั่งวิมลเมฆปราสาทถึง 4 ครั้ง³ กรมหลวงอดิศรอุดมเดชทรงเขียนรายงานถึงรัชกาลที่ 5 ยอมรับพระราชอาญาตามโทษานุโทษ ถึงความหละหลวมของทหารในวัง สืบเนื่องมาจากเจ้าพนักงานดูแลความปลอดภัยไม่กวดขันเรื่องการตรวจเวรยาม รวมถึงจำนวนทหารในวังขาดแคลน ต้องการเกณฑ์มาเพิ่ม⁴ ในช่วงเวลาที่เกิดคดีหม่อมยี่ง ยังไม่เกิดระบบการเกณฑ์ทหารแบบตะวันตก ทหารรักษาการในวังมาจาก

¹ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.198 เรื่อง คำให้การรับสารภาพของพระองค์เจ้าหญิงยิ่งยงลาภลักษณ

² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2505). เล่มเดิม. หน้า 21.

³ พลโท พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศุขสวัสดิ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ 23 ในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาจันทร์

⁴ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.195 กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช กราบบังคมทูลเรื่องการคุมผู้ต้องคดีพระองค์เจ้าหญิงที่ลอบเล่นชู้และเรื่องแนวทางในการรักษาความปลอดภัยในพระบรมมหาราชวัง

การลักเล็กจากไพร่หลวง การทำงานไม่มีประสิทธิภาพ หลังจากเกิดเหตุการณ์ผู้สาวระหว่างพระสงฆ์ กับสตรีชั้นสูงในวังหลวง รัชกาลที่ 5 ทรงออกพระราชบัญญัติห้ามพระภิกษุสงฆ์พรชานต่ำกว่า 20 พรรษา ไม่ให้เข้าในพระบรมมหาราชวังชั้นใน อุบาสิกอายุต่ำกว่า 40 ปี ห้ามมิให้ออกมาฟังเทศนาถืออุสถศีล ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม¹

ในความสนใจของชาวต่างชาติที่อาศัยอยู่ในไทย ปรากฏหลักฐานจดหมาย เขียนโดยหม่อมมาเรีย ลอฟตัส มาเรียเขียนหนังสือกราบบังคมทูล ถึงรัชกาลที่ 5 เรื่องการลงโทษหม่อมอึ้ง² เนื้อความในจดหมายนั้นไม่ยาก ให้พระเจ้าอยู่หัวทรงพิโรธถึงกับรับสั่งประหารชีวิตผู้หญิง นางจะขอเด็กที่คลอดออกมาเอาไปเลี้ยงเป็นบุตรตัวเอง และให้ความเห็นการลงโทษผู้หญิงตามธรรมเนียมแบบไทยเมื่อทำความผิดนั้น เป็นการกดขี่ผู้หญิงให้อยู่ตัวคนเดียว การลงโทษดังกล่าวยิ่งกว่าที่เคยเห็นความชั่วและเหมือนผู้หญิงเหล่านั้นไม่มีชีวิตจิตใจ³ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ทรงตอบหม่อมลอฟตัสเกี่ยวกับธรรมเนียม ประเพณีของราชสำนักสยามว่า พระเจ้าอยู่หัวตัดสินประหารชีวิต ผู้ใดมิได้ใช้อารมณ์ แต่การตัดสินประหารชีวิตนั้นจะต้องผ่านที่ปรึกษาของพระองค์⁴ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ทรงแสดงความคิดเห็นในประเด็นการกดขี่ผู้หญิงว่า หญิงสยามที่มียศสถาบันดาศักดิ์สูงควรสมรสกับชาย ที่มียศสถาบันดาศักดิ์เท่าเทียมกันเป็นธรรมเนียมปกติในราชสำนัก ในคดีเจ้าหญิงที่หม่อมมาเรียเห็นใจนั้น ความสัมพันธ์ของเจ้าหญิงลับลอบได้เสียกับฝ่ายชายเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมและไม่ควรสนับสนุน และการตัดสิน ประหารชีวิตชายผู้ที่ป็นเข้าในพระบรมมหาราชวังเป็นสิ่งที่ไม่พึงกระทำเพราะละเมิดกฎหมายไทย ส่วนแม่ และเด็กนั้นไม่มีการทำโทษให้ถึงตาย⁵ ประเด็นที่กล่าวว่าเป็นผู้หญิงไม่มีชีวิตจิตใจ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ทรงแย้งว่า ในเมืองไทยนั้นการกักขังผู้หญิงในพระบรมมหาราชวังน้อยกว่าเมืองที่อื่นทั้งสิ้น และพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชานุญาตพระราชทานเสมอสำหรับผู้หญิงออกจากวังไปอยู่ข้างนอก⁶

การปะทะกันของทัศนคติของมาเรียมาจากโลกตะวันตก และทัศนคติของกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ เป็นตัวแทนของชนชั้นนำสยามยึดติดกับกรอบขนบธรรมเนียมประเพณี ทั้งสองแนวคิดสะท้อนให้เห็นการมอง สถานภาพของผู้หญิงในสังคมไทยที่แตกต่างกัน มาเรียต้องการเห็นสิทธิเสรีภาพของผู้หญิงสยามเท่าเทียม กับชายสยาม แม้ว่าเจ้าหญิงจะมีชาติกำเนิดที่สูง แต่เจ้าหญิงคือ มนุษย์ที่มีจิตใจ และมีความรัก การลงโทษ ที่รุนแรงส่งผลร่างกายและจิตใจของมนุษย์คนหนึ่ง กรมหลวงเทววงศ์วโรปการมองสถานภาพของผู้หญิงสูงศักดิ์ ไม่ได้มีความเท่าเทียมกับผู้ชายสูงศักดิ์ ผู้หญิงสูงศักดิ์ควรอยู่ภายใต้กรอบของขนบธรรมเนียม และความสัมพันธ์ ข้ามชนชั้นนั้นเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้สำหรับผู้ชายที่มีบรรดาศักดิ์สูงกับหญิงสามัญชนเท่านั้น กรอบความคิด ดังกล่าวอยู่ในกรอบสังคมแบบจารีต ที่ผู้ชายเป็นใหญ่ในสังคม ความคิดของมาเรียมาจากตะวันตก ที่เน้น สิทธิเสรีภาพ และความเท่าเทียมของชายและหญิง ความคิดทั้งสองทำนจึงปะทะกันกับความรักระหว่าง หม่อมอึ้งกับอ้ายโตนัน แม้ว่าทั้งคู่ไม่มีสิทธิที่จะรักเพราะชนชั้นที่ต่างกัน แต่ถ้ามองในสายตาของคนในปัจจุบัน หม่อมอึ้งพยายามต่อสู้ทางชนชั้นเพื่อยืนยันความต้องการของปัจเจกบุคคลให้ตนเองได้สมหวังกับความรัก

1 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. (2505). เล่มเดิม. หน้า 23.

2 สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.218 มาเรีย ลอฟตัส กราบบังคมทูลเรื่อง การลงโทษผู้ต้องคดีพระองค์นี้เยวาลักษณ์

3 แหล่งเดิม.

4 สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.219 กรมหลวงเทววงศ์ วโรปการทรงตอบหม่อมลอฟตัสเกี่ยวกับคดีหม่อมอึ้ง

5 แหล่งเดิม.

6 แหล่งเดิม.

บรรณานุกรม

หลักฐานชั้นต้น

- สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม ร 5 นก/80.195 กรมหมื่นนอดิศรีอุดมเดช กราบบังคมทูลเรื่องการคุมผู้ต้องคดี
 พระองค์เจ้าหญิงที่ลอบเล่นชู้และเรื่องแนวทางในการรักษาความปลอดภัยในพระบรมมหาราชวัง
 _____ม ร 5 นก/80.198 เรื่อง คำให้การรับสารภาพของพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
 _____ม ร 5 นก/80.199 เรื่อง คำให้การรับสารภาพของอ้ายโตในคดีลอบเล่นชู้ในพระบรมมหาราชวัง
 _____ม ร 5 นก/80.200 เรื่อง คำให้การรับสารภาพของอีเผือกในคดีพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
 ลักลอบเล่นชู้ในพระบรมมหาราชวัง
 _____ม ร 5 นก/80.201 คำพิพากษาคดีพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
 _____ม ร 5 นก/80.202 คำให้การพระองค์เจ้าภักพิมลพรรณในคดีพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
 _____ม ร 5 นก/80.203 คำให้การพระองค์เจ้าบรรจบเบญจาในคดีพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
 _____ม ร 5 นก/80.204 คำให้การพระองค์เจ้าการจนากรในคดีพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
 _____ม ร 5 นก/80.206 คำให้การของกรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ในคดีพระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
 _____ม ร 5 นก/80.207 คำให้การของหม่อมเจ้าบุญ ในพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นวิสนุมารทพิภพากร
 _____ม ร 5 นก/80.218 มาเรีย ลอฟตัส กราบบังคมทูลเรื่อง การลงโทษผู้ต้องคดีพระองค์ยิ่งเยาวลักษณ์
 _____ม ร 5 นก/80.219 กรมหลวงเทวงศวโรปกการทรงตอบหม่อมลอฟตัส เกี่ยวกับคดีหม่อมยิ่ง

หนังสือ

- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2460). *คาถาพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 พระราชทาน
 พระนามพระราชโอรส ธิดา และพระนามพระราชโอรสธิดาในรัชกาลที่ 4 พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5.*
 กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2505). *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน.* กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2547). *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงมีไปมากับพระสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.* กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง
 แอนด์พับลิชชิ่ง.
- จุลลดา ภักดีภูมินทร์. (2435). *เสาวนัง 2.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์.
- เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (2539). *หนังสือ Court ข้าราชการ เจ้านาย 11 พระองค์
 ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม 1.* กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ.
- ฉัตรภากรณ์ จินดาเวช. (2542). *การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.*
 วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (2551). *สมเด็จพระนางเรือล่ม.* กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2555). *พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 5.*
 กรุงเทพฯ: มติชน.
- ทิพกรวงศ์, เจ้าพระยา. (2506). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3
 และรัชกาลที่ 4.* พระนคร: คลังวิทยา.

ปิยนาท บุนนาค และสุวดี เจริญพงศ์ บรรณาธิการ. (2550). *สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย*.

กรุงเทพฯ: บ้านพิทักษ์อักษร.

พรศิริ บูรณเขตต์. (2540). *นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5*. วิทยานิพนธ์

ปริญญาโท สาขามนุษยวิทยา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.

พิมาน แจ่มจรัส. (2544). *รักในราชสำนัก*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. (ม.ป.ป). *บันทึกรายวัน ของกรมพระสมมตฯ จ.ศ.1249*.

สมิธ, มัลคอล์ม อาร์เธอร์. (2542). *หมอฝรั่งในวังสยาม A physician at the court of Siam*. แปลโดย พิมาน

แจ่มจรัส. กรุงเทพฯ: รวมทรงศน์.

หอยพระสมุทวชิรญาณ. (2463). *ราชสกุลวงศ์ พระนามเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าในกรุงรัตนโกสินทร์*. พระนคร:

หอยพระสมุทวชิรญาณ.

อเนก นาวิกมูล. (2547). *หญิงชาวสยาม*. กรุงเทพฯ: แสงดาว.